

Ziya Gökalp'in Zihin Dünyasında Fransız Devriminin Kavramları: Uhuvvet, Müsavat ve Hürriyet

Concepts of the French Revolution in the Idea of Ziya Gökalp: Fraternite, Equality and Liberty

Ercüment Topuz

Assoc. Prof. Dr. Faculty Member, Van Yüzüncü Yıl University, Department of History, Van, Türkiye

Doç. Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Tarih Bölümü, Van, Türkiye

Orcid: 0000-0001-9458-1384 Email: ercumenttopuz@yyu.edu.tr

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Topuz, E. (2022). Concepts of the French Revolution in the Idea of Ziya Gökalp: Fraternite, Equality and Liberty, *Van Yüzüncü Yıl University The Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 207-219,

Topuz, E. (2022). Ziya Gökalp'in Zihin Dünyasında Fransız Devriminin Kavramları: Uhuvvet, Müsavat ve Hürriyet, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 207-219,

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 22/Eylül/2024

Accepted/Kabul Tarihi: 9/Kasım/2024

Published/Yayın Tarihi: 06 December/Aralık 2024

Issue/Sayı:Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp

Pages/Sayfa: 207-219

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ercüment Topuz).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0lisans altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Yaşadığımız çağ, Fransız İhtilalinin ve Sanayi İnkılabının kamusallaştırılmasına koşullandırılmış “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının ve bunların kurumsal muadillerinin (milliyetçilik, halkçılık, cumhuriyetçilik, demokrasi vb.) üzerine kurulmuştur. Her üç kavram, ihtilalin ve inkılabın amaçlarını perdelemek ve fiillerini meşrulaştırmak için evrensel birer gerçeklik olarak bayraklaştırılmışlardır. İhtilal ve inkılabın olumlu sonuçlarına odaklanıp yıkımını perdeleyen, büyüdü bir dünya olarak sürecin pazarlanmasına payanda kılınan üç kavramın müşterilerinden birileri de hem Tanzimat ricali hem de bunları eylemlerine muhalefet edenler olmuştur. Rical-i Tanzimat, “medeniyetçilik”, muhalif zümre ise “meşrutiyetçilik” başlıkları altında bahse konu kavramlara atıf yaparak dahilde siyasi çelimsizliklere ve içtimai çatışmalara çözüm bulmayı hariçte ise mezkûr büyüdü dünyanın bir parçası olmayı amaçlamışlardır. Ancak her iki kesim açısından sürecin selamete değil felakete kapı aralamış olması başta Gökalp olmak üzere son dönem Osmanlı aydınlarında uyanışa sebep olmuştur. II. Meşrutiyetin meşhurlarından olan Gökalp, felaket yıllarında devletin yıkılışına diğer taraftan Türk milletinin yılmayışına şahit olmuştur. Türk milletinin metanetinin müşahidi olan Gökalp, ihtilal kavramlarını belli zümrelerin medeniyet adı altında imtiyazlarına perde olarak değil de milletin mücadelesine birer payanda olarak değerlendirmiştir. Çalışma Gökalp’in bu çabasına odaklanmıştır. Öncelikle kavramların tarihi tecrübesi dikkatlere sunulmuş akabinde bunların Gökalp’in dönem yazılarındaki karşılıkları mukayeseli bir şekilde analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, uhuvvet, müsavat, hürriyet, tanzimat.

Abstract

The era in which we live is based on the concepts of “fraternite, equalite and liberte” conditioned on the nationalization of the French Revolution and the Industrial Revolution, and their institutional manifestations. All three concepts have been flagged as a universal reality in order to veil the aims of the revolution and revolution and to legitimize their actions. One of the customers of the three concepts that focused on the positive results of the revolution and revolution and covered up its destruction, which were made a support for the marketing of the process as a magical world, were both the Tanzimat dignitaries and the societies that opposed their actions. The statesmen of the Tanzimat aimed to be a part of this magical world, except for finding solutions to political weaknesses and internal conflicts, by referring to these concepts under the headings of “civilizationism”, and the opposition group, “constitutionalism”. However, from the point of view of both segments, the fact that the process has opened the door not to salvation but to disaster has caused an awakening in the Ottoman intellectuals of the recent period, especially Gökalp. Ziya Gökalp, one of the famous people of the second constitutional era, witnessed the collapse of the state during the disaster years, on the other hand, the Turkish nation did not flinch. Gökalp, who is an observer of the fortitude of the Turkish nation, considered the concepts of revolution not as a curtain for the privilege of certain groups, but as a support for the struggle of the nation. The study is focused on this effort of Gökalp. First of all, the historical experience of the concepts was brought to attention, and then their counterparts in Gökalp's period writings were analyzed in a comparative way.

Keywords: Ziya Gökalp, fraternite, equalite, liberte, regulation.

Giriş

Tarihi tecrübenin ta'dilini değil te'dibini referans alan XIX. yüzyıl, ideolojik koşuşturmalarla koşullandırılmış birbirine muvazi veya zıt "izm"lere ev sahipliği yapmıştır. Şimdiyi inşa ve yarını icat edip maziyle mücadeleyi salık veren bu koşuşturmalar, varlığı, bilgiyi ve değeri yeniden tanımlayan süje odaklı kartezyen iddiayı (Rotry, 2022, s. 22) kişiye özgü veya imtiyazlı bir zümrenin inisiyatifi olmaktan çıkararak kamusalallaştırmayı amaçlamıştır. Amaca matuf araçlar ise "Fransız İhtilali" ve "Sanayi İnkılabı" tarafından temin edilmişlerdir. İhtilal, gerekli siyasal ve toplumsal sermayeyi, inkılap ise maddi menfaatleri sağlayarak mezkûr üç entiteyi süje odaklı anlayış çerçevesinde kamusal bir bilince ve eyleme dönüştürmüştür.

Mazi ile mücadele redd-i miras çerçevesinde gerçekleştirilecek ve geçmiş "mıslı zamanın" karanlık çöplüğüne terk edilecektir. Yıkılan kilisenin yerine yeni bir mabed ve tahtından edilen tanrı yerine makul bir mabud ikame edilecektir. Bunun için bir asırdır burjuvazi tarafından beslenen Fransız aydınlanması devreye sokulmuştur. Gerçekliği kendiliğiyle (süje) sınırlandırarak kendilik dışındaki her şeyi önce reddedip sonra yeniden kuran süje odaklı anlayışı benimseyen bu zümre, siyasal ve toplumsal alandaki sorunları "olmayan bir geçmişten" devşirdikleri bir tehdidi öne sürerek kurdukları kuramlar (toplumsal sözleşmeler) çerçevesinde çözüme kavuşturacaktır (Tannenbaum, 2017, s. 207).

Geleneksel olanları buharlaştıran ve kutsal olanları ayaklar altına alan (Marx, Engels, 2003, s. 27) bu çözüm önerisinin sloganlarını "müsavet", "uhuvvet" ve "hürriyet" oluşturacaktır. Müsavet (eşitlik) toplumsal dengeye, uhuvvet bireysel denklige, hürriyet ise siyasal ifadenin hem dillendirilmesine hem de istifade edilmesine kapı aralayacaktır. Böylece fert, toplum ve devlet yeni baştan yeni mabedin ve makul mabudun öngörülerini etrafında inşa edilecektir. Descartes'den itibaren aklın ve idrakin cihanşümul olduğuna duyulan inanç çerçevesinde gerçekleştirilecek insanın maliyeti, realist bir çizgide Charles Dickens tarafından kaleme alınan tarihi romanda resmedilmiştir. Fransız İhtilalinin bir diğer ifade ile siyasal ve toplumsal sermayenin simsarlığına soyunan Paris, öte tarafta ise maddi menfaatin merkezi, sanayi inkılabının incisi olacak olan Londra.... İhtilalin, umut ve karamsarlık dilemmasına hapsettiği mütereddit tavırlar¹, Fransa'da istikrardan ziyade isyana neden olmuştur.

İhtilalin başlangıcından üçüncü cumhuriyet deneyimine tekabül eden 1870'li yıllara kadar on üç anayasa yapılmış, on beş rejim değişikliği, iki büyük devrim ve onlarca hükümet değişikliği sürecin Fransa açısından nasıl bir ağır maliyetinin olduğunu göstermektedir (Duverger, 1964, s. 39; Gürçan, 2011, s. 185).

Sanayi İnkılabının müreffeh bir yaşam teklifi de belli bir zümrenin azgınlığına azık olacak ancak nüfusun ekserisinin sefaletine ortam hazırlayacaktır.

Dönem itibariyle Britanya adaları nüfusunun dörtte üçü yaklaşık 12 milyon insan aç, fakir ve sefalet içinde hayat sürmüşlerdir. Çocuk işçi yaşının altı yaşına kadar düştüğü ve sabah altıdan akşam on bire kadar maden ocakları başta olmak üzere ağır koşullara sahip iş kollarında istihdam edildikleri bilinmektedir. Fabrika bacalarının tütmesi için ağaç kesiminin yasaklanması ile donarak ölenler, sanayi inkılabının İngiliz için bile ne kadar ağır maliyetleri olduğunu göstermektedir (Horn, 2016, s. 132-138; Humphries, 2010, s. 235).

Hegel'in "Yeni bir Dünya", K. Marx'ın "Büyük bir Patlama" veya K. Polanyi'nin "Büyük Dönüşüm" (bkz. Polanyi, 2020) olarak tarif ettiği yukarıdaki anlatılar, asrın sloganları olan "Müsavet", "Hürriyet" ve "Uhuvvet" kavramları üzerinden perdelenmiştir. Bütün bir varlığı üretim çarklarına dâhil eden bu anlayış, daha yaşanabilir bir dünya kurmaktan ziyade daha fazla tüketilebilir bir gezegen ve insan anlayışı ortaya çıkarmıştır. Bu anlayışın asıl büyük patlaması ise iki büyük dünya savaşında vuku' bulmuştur.

Osmanlı Devleti, hiç şüphesiz yaşanan patlamanın etkisinin en fazla hissedildiği devletlerden biri olmuştur. İki asırlık iç çelişkilerinin şokunu atlatmadan nüfus ve nüfuz itibariyle içinde bulunduğu dünyadaki yaşananlardan beri kalması imkân dâhilinde değildir. Bahse konu "büyük dönüşüm", devletin bekasına ilişkin sorulara ve sorunlara yol açmıştır. Sorulara cevap vermek ve sorunlara çözüm üretmek için gerekli sermaye, müntesibi ve temsilcisi olduğu medeniyetten değil de sorunlara ve sorunlara sebep olan dünyadan devşirilen yol ve yöntemler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Mevzu ile alakalı ilk teşebbüslerden biri Gülhane Hatt-ı Hümayun'dur. Hatt, içerik itibariyle her ne kadar makasidü's şerîaya gönderme yapsa da (Gazzali, 2006, s. 14-15) mezkûr metinden cesaret alan düzenlemeler için aynı tespiti yapmak pek de mümkün değildir.

Fermanın tezahürleri olan nizamnameler ve bunların tatbikatları, bahse konu soru ve sorunların aciliyeti dolayısıyla

¹ Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, akıl çağıydı, ahmaklık çağıydı, inanç dönemi, inanılmazlık dönemi, karanlığın mevsimiydi, umudun baharıydı, umutsuzluğun kışıydı. Yaşamak için her şeyimiz vardı. Yaşamak için hiçbir şeyimiz yoktu. Hepimiz doğrudan doğruya cennete gidiyorduk. Hepimiz doğrudan doğruya öbür tarafı boylayacaktık...Bkz. C. Dickens, İki Şehrin Hikayesi, Çev. Gönül Suveren, Altın Kitaplar Yayinevi, İstanbul 1971, s.7.

sükûnetle değil bir telaş haliyle gerçekleştirilmiştir. Saadetten ziyade selameti esas alan dolayısıyla “necat-ı devlet” kaygısına matuf bu koşuşturmaların Osmanlılar nezdindeki maliyeti çok ağır olmuştur. İslahat Fermanı'nın ilanı bu kaygıya bir temsilken, fermanın iddiasına karşı çıkan isyanlar ise mezkûr maliyete birer misaldirler. Anasır-ı muhtelifeden mürekkep Osmanlı toplumunda müsavata temin edip uhuvveti tesis etmesi beklenen ferman ve bu ferman bağlamında yürürlüğe konulan uygulamalar, 1860'larda başta gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Balkanlarda ve aynı şekilde Müslüman nüfusun kesafetiyle maruf Arap yarımadasında isyanların önünü alamamıştır. Dolayısıyla sadra şifa olması beklenen düzenlemeler, Osmanlılar açısından siyasi bir külfete, belli kesimler için ise nimete dönüşmüştür.

Tanzimat ve İslahat Fermanlarının ilke ve iddia düzeyindeki tezahürlerini “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarıyla karşılamak imkân dâhilindedir. Hakeza bu fermanlardan cesaret alan düzenlemelerde de aynı gözlemleri doğrudan ve dolaylı olarak müşahede etmek mümkündür. İslahat üst başlığı altında tarif ve tasnif edebileceğimiz mezkûr nizamnamelerin nazmına denk düşen Osmanlılık, İslamcılık ve Medeniyetçilik gibi arayışlar, zikrolunan kavramların aidiyet noktasındaki tecessümleridir. Namık Kemal, Ali Suavi, İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Münif Paşa ilh. dönemin müşahidi ve memur mütefekkirleri ise bahse konu arayışlara temel olan üç kavramın hem birebir tanıkları (Fransa'da 3. Cumhuriyet deneyiminin şahitleridirler) hem de bu arayışların tecessümlerinin birer temsilcileridirler (Mardin, 2011, s. 71-13). Tanzimat Fermanı'nın müttetikleri olan memur mütefekkirler, aynı zamanda tatbikatının da muhalifleridirler. Bu isimler diğer taraftan İslahat Fermanı'nın hem içeriğine hem de tahakkukuna karşıdır.

Yeni Osmanlı Cemiyeti adı altında toplanan bu isimlerin, özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilkeleri ile bunların ihdası arasındaki tutarsızlıkları üç başlık altında tespit ve tasnif etmişlerdir. Fermanın tatbiki; içtimai alanda müsavata değil belli cemaatlerin imtiyazına, fertler arasında uhuvvete değil ihtilafa ve siyasi arenada hürriyete değil belli bir zümrenin despotizmine sebep olmuştur. Cemiyet mensupları bu tespitlerini, kamusal bilgi paketleri olan gazeteler, dergiler, telif eserler ve piyesler vasıtasıyla başta muktedirler olmak üzere muhataplarına ulaştırmaya çalışmışlardır.

Batının büyümlü başarısını gelenekten devşirdikleri terimlerle telif ederek tekliflerini siyasi ve içtimai planda meşru kılan muhalifler, dahili ve harici konjonktürün de etkisiyle “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının kurumsal karşılığı olan “meşrutiyeti rejimi” ilan ettirmişlerdir. Ancak bu muhalif hareketin içinde yaşadıkları “toplumun gerçekliğini” göz ardı etmeleri meşrutiyet rejiminin kısa sürede sonlanmasına neden olacaktır. İkinci dönem muhalif hareketinin, sadrazam koltuğuna muvafık gördükleri Said Halim Paşa, “Buhranlarımız” başlıklı eserinde meşrutiyet taraftarlarının toplumsal gerçekliği görmezden gelmelerinin nedenini kişisel iktidar hırslarından kaynaklandığını iddia etmiştir.

“İ. Meşrutiyet müceddidlerinin takip ettikleri hareket tarzının sebep ve hikmeti ne idi?” Onlar Kanun-i Esasinin gereği olarak kendisine yüklenen vazifeleri milletin yerine getirmekteki aczi sayesinde, bu hak ve hürriyetlerden daha birçok seneler milletin değil kendilerinin istifade edeceklerine kanaat getirmiş bulunuyorlardı. Buna göre mutlakiyet idaresi temsilcilerinin hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi taşıdıkları “devlet mümessili” sıfatına bir de “hukukun ve milletin koruyucusu” sıfatını ilave etmekte. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine alet ediyorlardı. Onlar hükümdara Kanun-ı Esasi verdirmek suretiyle hem ona hem de millete dayanmak imkânına kavuşuyorlardı. Ayrıca bu sayede, padişahın keyfi idaresinden kurtulacakları gibi milletin cehil ve gafleti yüzünden yapılması imkânsız hale gelmiş olan ıslahatı da tatbik mevkiine koyacaklardı.” (S. Halim Paşa, (?), s. 46-47)

Said Halim Paşa ile aynı cemiyette yer alan Ziya Gökalp'te de benzer düşünceler mevcuttur. Son dönem muktedirlerinin ve memur mütefekkirlerinin ihtilal kavramlarını, kuramsal planda analiz edip bunları kurumsal alana taşıırken “gelenek”, “gerçeklik” ve “güç” ilişkileri arasındaki oranı doğru kuramadıklarını dolayısıyla bu orantısızlıktan kaynaklı olumsuzlukların devlete ve millete maliyetinin çok ağır olduğunu hatta bu kavramların, batıda olduğu gibi sorunları perdelemekten ziyade ittihad-ı anasır yerine unsurlar arasında ihtilafa neden olduğunu iddia edecektir. Gökalp daha da ileri giderek Tanzimat dönemi uygulamalarının sosyo-politik uyarlamaları olan “Osmanlıcılığın”, “İslamcılığın” ve “medeniyetçiliğin” devleti kendileri ile özdeşleştiren Türkleri, özlerine yabancılaştırıldığını ve böyle bir hafıza kaybının binlerce yıllık kutlu yürüyüşün sonunu getireceğini söylemiştir (Heyd, 1980, s. 51). Gökalp her devrin bir ruhu olduğunu ve bu ruha muvafık bir şekilde eylemde bulunulması gerektiğini aksi takdirde olumsuz bir tablonun ortaya çıkacağını şu şekilde haber vermiştir. “Bununla beraber, birtakım tahrikçiler, kavim devrinde aşiret örfünü, ümmet devrinde kavim örfünü, millet devrinde ise ümmet örfünü yeniden diriltmeye ve uyandırmaya çalışırlar. Bu tahrikçilerin husule getirecekleri efkâr-ı ammeler köksüz ve temelsiz olmaklar beraber muvakkat bir zaman için zihinleri teşviş, ruhları tahdiş edebilir.” (Gökalp, 1981, s. 137). Böyle bir tehlikenin farkında olan Gökalp, devletin ve milletin yüz yüze kaldığı mezkûr tehdidi tenkilden ziyade kendi milletinin gerçekliği ile nasıl te'lif edeceğinin arayışı içine girmiştir. Çünkü Tanzimat zihniyeti zikrolunan teklifleri kendi değerleri ile değil batının telkin ettiği kıymetlerle tedvin etmiştir. Bu tedvinin devinimi her alanda bir düalliteye sebep olmuştur. Modern ve geleneğin zıtlığına ve sürekliliğine atıf yapan mezkûr düallite, Osmanlı dünyasını bir dengeye değil fasid bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Gökalp,

çıkış yolu olarak kültür ve medeniyet ayırımına kapı aralayan bir teklif yapacak bu ayırımı ne diyalektik bir karşıtlık ne de dūaliteye dayalı bir süreklilik üzerinden değil, dikotomik uzlaşının sınırları içinde değerlendirecektir. Uzlaşımın meşru çerçevesini ise İslamlaşma eylemine dayandıracaktır.

Ziya Gökalp'te İhtilal Kavramları

Fransız ihtilali, kendi macerasını hem meşhur etmek hem de meşru kılmak için geçmişi “ancien regime” olarak tanımlamıştır. Bu dönemi “yeni” karşıtlığı üzerinden şimdi ve gelecekte karşılığı olmayan köhnemiş bir yapı ve zihniyet olarak tavsif eden ihtilal, geçmişin zimni bir şekilde tezyif etmiştir. Bu tutum, geçmişin bütün semeresine ilişkin bir nefrete sebep olmuş ve geçmişin tasfiyesini kolaylaştırmıştır. İhtilalciler, gelenekten mahrum bir geleceğin dolayısıyla hafızasızlığın yaratacağı huzursuzluğun teskini için de namevcuttan hareketle bir icadın peşine düşmüşlerdir. Tasdiki olmayan bu tasavvur halinin yarattığı kaosu perdelemek için de girişte ifade edildiği üzere “liberte, egalite, fraternite” sloganlarını pazarlamışlardır.

Vak'aya mutabık olmayan bu söylemlerin saydamlığı ve yere basmayan ayakları, dönemin müşahidi aynı zamanda ihtilalin muhalifi E. Burke tarafından yergiye dayalı bir dille ifade edilmiştir. “Devrimi meydana getirmek ve muhafaza etmek adına akla hayale gelmeyen düzenbazlıklar, hileler, yağmalar, yakmalar, cinayetler, müsadereler ve tiranlığın ve zalimliğin her türlüünü gerçekleştiren ihtilalciler, tüm erdemli ve ölçülü zihinlerin ahlaki duygularını sarsmak için de gelenek düşmanı aydınlanma felsefi sistemin yardakçılarında ilham alarak derhal Fransa'nın eski monarşik hükümetine karşı bir hitabet için boğazlarını temizlediklerini söyler” E. Burke (Burke, 2019, s. 159). Gelenekselliğin ve muhafazakârlığın savunusunu üstlenen Burke'un sövgüsünün nedenini Alexis de Tocqueville de şu içerikle açıklamaktadır.

Fransız ihtilalinin hedefi yalnızca eski bir hükümet biçimini değiştirmek değil ama eski toplum düzenini de yıkmak olduğundan, ihtilal aynı anda bütün yerleşik erklere saldırmak, bilinen bütün nüfuzları ortadan kaldırmak, gelenekleri silmek, örf ve adetleri yenilemek ve bir bakıma o güne kadar saygının ve itaatin temelleri olan bütün fikirleri zihinlerden kazımak zorunda kalmıştır. Tuhaf bir şekilde anarşik olan kimliği buradan kaynaklanmaktadır (Tocqueville, 1995, s. 47).

Durumun vahameti ise Robert Darnton tarafından dile getirilmiştir.

İskambil kağıtlarındaki papaz-king, dam-quenn ve valerin-jack isimlerinin yerini özgürlük, eşitlik ve kardeşlik almıştı... Devrimciler her şeyi değiştirmeyi kafalarına koymuşlardı... Fransız devrimcileri sıra dışı koşullar altında yaşayan sıradan insanlardı. Her şey paramparça olmaya başlayınca, toplumu yeni ilkelere göre düzenlemeye çalışarak olup biteni anlamlandırma ihtiyacını karşıladılar... Fransız devrimi ne hakkındaydı? Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik... (Darnton, 2020, s. 18, 36)

Aynı kavramlar, Fransız ihtilalinden ilham ile 10 Temmuz 1908'de gerçekleştirilen II. Meşrutiyet için de geçerli midir? Gelenekten hareketle geleceği değil de gelecekte hareketle geleneği icat eden Osmanlı ihtilalcileri ve düşünürleri söz konusu olmuş mudur? Temmuz darbesine aklı başındalık kazandırma adına çeşitli dergi ve gazetelerde ve bu neşriyatta görev alan meşrutiyet taraftarlarında zikrolunan mevzuda ağızbirliği söz konusu değildir. Sorunların büyüklüğü ve aciliyeti karşısında çözüm arayışının getirdiği telaşeden kaynaklı bu müteredid tavrı, Ziya Gökalp'in yazılarında da müşahede etmek mümkün. “10 Temmuz, yalnız hürriyet, müsavat ve uhuvvet bayramı değildir. Vahdet-i milliye tabiriyle tarif olunabilen Yeni Osmanlılığın iftitah-ı tarihisini tezkir eyleyen bir ıyd-ı mukaddestir” (Gökalp, 1976, s. 71) tespiti, özün yani Osmanlılığın yeni sıfatı ile muhafaza edileceğini ve ancak bu şekilde müstakbele taşınacağını ifade eden Gökalp, yaklaşık iki yıl sonra 1911 tarihli “Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler” yazısında daha köktenci bir ihtilalci üslubuyla kurtuluşun bir ilim ordusunun kaleminden dökülecek teklifle imkân dahilinde olacağını iddia etmiştir (Gökalp, 2019, s. 68-75; Çelen, 2021, s. 226-235; Arai, 2016, s. 68-69).

Gelenekten hareketle geleceğin kurulacağı inancını Selanik ikliminde terk eden Gökalp, tam tersi bir üslubu benimsemiştir. Ancak her iki yöntem de Tanzimat dönemi memur ve mütefekkirlerinin içine düştükleri bir dilemmadır. Gökalp'i bu çıkmazdan çıkaran ise Balkan Savaşları felaketine rağmen I. Dünya Savaşı'nın yıkıntıları arasında metanetini koruyan ve milli mücadele ve mücadele ile süreci zaferle taçlandıran Türk milleti olmuştur. Gökalp, bu tablodan aldığı ilham ile gelecekte hareketle şimdiki veya gelenekten hareketle geleceği kurmayı denerken bahse konu savaşların uyandırdığı içtimai şuuru/vicdanı bir diğer ifade ile bu şuur ve vicdanın tecessümünden ibaret toplumsal gerçeği merkeze alan bir bilinci ön plana çıkarmıştır. Ancak bu bilinç, mütakabiliyet esasına dayalı “beyne'l-akvam” veya “beyne'l-müslim” ittifaklarının neticeleri olan Osmanlılık ve İslamcılık ile değil “olağanüstü halin olanı ortaya çıkardığı”, mutabakat esasına istinad eden “beyne'l-kavim” ittihadının bir sonucu olan Türkçülükle mümkün olacağını ifade etmiştir. İttihadın ifşası olan Türkçülük, Tanzimat dönemi dūalizminin körelttiği kültürel müktesebatı, tarihi tecrübenin temellendirdiği “teavüne”, “tedeyyüne” ve “temeddüne” dayalı yaşanmış, yaşanan ve yaşanacak olan hayatların kendisiyle iyileştirilebilmenin yegâne yoludur. Bu hayatın ilkelerini de “dil-uhuvvet”, “ahlak-müsavat” ve “akıl-hürriyet” oluşturmuştur. (Parla, 2018, s. 52).

Ziya Gökalp'te Uhuvvet Kavramı

Arapça, aynı ana babadan dünyaya gelenler arasındaki kan bağıını belirten ahi kelimesinden türetilmiş uhuvvet kavramı, kelimenin kökünden ziyade müşterek kıymetlere istinat eden din, dil, tarih, kültür vb. değerler çerçevesinde oluşturulmuş cemaat ve milleti mimleyen birlik ve dayanışma ruhunu ifade eden bir içeriğe atıf yapmaktadır. Dolayısıyla “uhuvvet kavramı”, Müslüman toplumun teşekkülünde en büyük engellerden birini teşkil eden soy birliğine ve kan bağıına dayanan neseb kavramının karşıtı olarak kullanılmıştır. Bu karşıtlığın temsililerine İslam'ın asli kaynakları olan Kur'an ve hadislerde çokça rastlanılmaktadır (Çağrı, 2021, s. 485-486). Her iki kaynak, tevhide dayalı kardeşliği, kan bağıına tercih edip, intizamın inanç birliğine istinat ettiğini telkin etmiştir. Bu telkin dil, kültür, renk ve tarih açısından farklı topluluk ve toplumları belirli bir hedef etrafında toplamış, birlerden müteşekkil birliktelik iddiasını hem ifadenin hem de istifadenin konusu kılmıştır.

Vahdet toplumu olarak tarif ve tavsif edilen bu birlikteliğin siyasal uzantılarından biri de Osmanlı Devleti olmuştur. Kadim dünyanın siyasi, iktisadi, idari ve askeri kıdemine rağmen İstanbul merkezli bir devlet kurup mezkûr kıdemi kendine bir kademe yaparak tarihe altı asırlık bir tecrübe kazandırmıştır. Bu başarının altında yatan en önemli etkenlerden biri hiç şüphesiz mensubu olduğu dinin kendisine telkin ettiği uhuvvet anlayışına dayalı toplumsal tasavvurdur. Gökalp, efendi ve köle tefrik etmeksizin, vatandaş ve barbar ayırmaksızın “nas” kelimesi altında bütün cihanı tek bir kategoride görmeyi salık veren İslam'ın bu telkinini teklife dönüştürüp temsil edenlerin toplumsal tesanüte dolayısıyla siyasal muvaffakiyete yol açtığını belirtmiştir (Gökalp, 2006, s. 366-367).

Tasavvurun tarumar edildiği yüzyıl, “büyük dönüşüm çağı” olarak tasvir edilen XIX. asır olmuştur. Giriş bölümünde açıklandığı üzere Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabı'nın sömürü düzenini perdelemek adına kamusalıştırdığı “liberte, egalite ve fraternite” sloganlarını, varlıklarının birer savunusu haline getiren Gayrimüslim ve Müslim teba', tarumarın tarafı olmuşlardır. Bunlar, “fraternite” sloganının muadili olarak kullandıkları kardeşlik anlayışını yeniden yorumlamışlardır. Sonradan kazanılmış kıymetler yerine doğuştan getirilen hususiyetleri haysiyetlerinin esası olarak görmüşler ve usullerini bu esasa göre kurgulamışlardır. Kurgusunu filolojik ve antropolojik çalışmalar, kuramını nasyonalizm, kurumunu da ulus-devletler oluşturmuştur. Sürecin somut verileri Sırp isyanları ile başlamış ve Yunan ulus-devleti ile ilk aşamasını tamamlamıştır. Sürecin ilk aşaması, tesanüte dayalı Osmanlı toplumsal yapısını tarumar ettiği gibi siyasi varlığını da tehdit etmiştir. Tarumar edilmiş tasavvuru tamir ve tehdidi tenkil etmek için Tanzimat Fermanı adıyla tesmiye edilen Gülhâne Hatt-ı Hümayun ilan edilmiştir.

Hatt-ı Hümayun, mezkûr toplumsal tasavvur yerine aydınlanmacı aklın telkin ettiği maddi vatanın bir mensubu olma hüviyetini ve bu intisaptan kaynaklanan mükellefiyeti günün şartları doğrultusunda zımnen teklif etmiştir (Mardin, 2021, s. 21-22). Fermanın zımnı atından cesaret alarak yayımlanan nizamnameler ve bu çerçevede gerçekleştirilen düzenlemeler, maddi vatanın ve vatandaşlığın oluşumuna katkı sunmuştur. Yaşamın tüm alanlarını beynelmilel mevzuat ve müesseselerle mukayyet kılan bu süreç “medenileşme” başlığı altında değerlendirilmiştir (Gökalp, 2022, s. 47). Başta eğitim, hukuk, idari ve arazi rejimi olmak üzere devletin geleneksel kodlamalarına meydan okuyan İslahat Fermanı ve bu ferman paralelinde yayınlanan ve bunlardan hareketle uyarlanan kurum ve kuruluşlar, mezkûr telakkiyi kamusalıştırmaya çalışmışlardır. Osmanlı'nın gerçekliğini zamanın gereklerine kurban ederek oluşturulmak istenen bu beynelmilel kamusal bilinç, farklılıkları belli kulvar etrafında örgütleyerek yeni bir kimlik oluşturmak yerine toplumsal bir kakofoniye neden olmuştur (Ebinç, 2024, s. 136). Müslümanlar arasında gelenek ve modern ikiliğine, gayrimüslimler nezdinde ise laiklik ve kilise ayırımına kapı aralayacak bu kakofoni özellikle gayrimüslimlerin azınlık statülerini ortadan kaldırmış, yerine ulus-devletle sonuçlanacak bir süreci başlatmıştır.

Tanzimat dönemi ricalinin Osmanlı varlığına yönelik tehditleri tenkil edebilmek maksadıyla bir reçete olarak hem nazari hem de eylem düzeyinde savunduğu medenileşme iddiasının başarısızlığı, yeni arayışları gündeme getirmiştir. Müslim ve Gayrimüslim ittifakına istinat eden Osmanlılık yerine farklı kültürel formasyonlara sahip Müslümanların ittihadına dayalı bir dinsel kimlik ön plana çıkarılmıştır. İttifakın harcını medenileşme oluştururken ittihadın ihtiyacını ise ümmetçilik anlayışı teşkil etmiştir.

Kalıbını müsavattan, kaynağını uhuvvetten istihraç eden ümmetçilik/ittihad-ı İslam teklifi de aynı akıbeta maruz kalmıştır. I. Meşrutiyetten itibaren dahildeki çelişkilerine harici baskılar da eklenince hem Sultan Abdulhamid hem de İttihad ve Terakki yönetiminde Müslümanlar arasında ne müsavat ne de uhuvvet ilkelerine yeterince ehemmiyet verilememesi başarısızlığın nedeni görülmüştür (Kadri, 2004, s. 14-17). Bu başarısızlığı kabullenmeyen veya bu konuda mütereddit fikirlere sahip dönem düşünürlerinin mevzuaya ilişkin münakaşaları, XX. yüzyılın başında ve meşrutiyet sonrasında da devam etmiştir (Kadri, 2018, s. 22-24).

Ziya Gökalp hem bu tartışmalardan beslenerek hem de yaşanan gelişmelerden hareketle bir çözüm önerisinde bulunmuştur. İhtilal kavramlarından olan “fraternite/kardeşliğin” içeriğinin ve ilkelerinin maddi vatanın mevzuata dayalı

suniliği değil, manevi vatanın yaşanan sahiciliği tarafından belirlendiğini ileri sürmüştür. Sahiciliğin esasını “töre”, usulünü “terbiye” üslubunu da “temessül” tayin etmiştir (Gökalp, 1980, s. 32-35).

Töre; örf ve anane gibi hayatın idamesine ve intizamına temel teşkil eden teamüllerden ve bunların tedvin edilmiş kural ve kaidelerinin mecmuası olan kanunlarından ibarettir. Bu mürekkebe bulananlar ferdiyete değil şahsiyete; cemaate değil cemiyete dolayısıyla bir milliyete sahip olurlar (Gökalp, 2022, s. 27-28). Bu itibarla fert, toplum ve devletin zatına tekabül eden töre, bunların özü bir diğer ifade ile lazım-ı gayrı mufarıkı olur (Gökalp, 1981a, s. 56; Gökalp, 1989, s. 78-79). Törenin ehemmiyetini vurgulayan bu tanımı teyit bağlamında Gökalp, Divan-ı Lügat-it Türk'teki “el bırakılır, töre bırakılmaz” darb-ı meselini “devlet yahut ülke terk edilebilir, hars terk edilmez” içeriğiyle tefsir etmiştir (Gökalp, 2014, s. 13).

Uhuvvet/kardeşlik hukukunun esasını teşkil eden törenin, milli kültürden başka bir şey olmadığını, kültürün de kolektif tasavvurun tahakkukundan hâsıl olduğunu ifade eden Gökalp, bu tespitiyle “usulün” “esası” tayin ettiğini belirtmiştir. Kolektif tasavvurun tatbiki bir diğer ifade ile uhuvvet kavramının usulü olan “terbiye” fertlerin aynı mefkûreye malik olmaları için teavünü ve tesanüdü teşvik eden ameli hikmetin mütemmim bir cüz'üdür. Tesanüd ve teavün hem hissiyat-ı milliyenin ihdasında kapı aralamış hem de mezkûr hedefte fertlerin de hissedar olmasını sağlayarak ferdiyeti şahsiyete dönüştürmüştür. Cemaat yerine cemiyetin, ferdiyet yerine şahsiyetin öncelendiği bu değişimlerin olağanüstü dönemlerde hızlandığı ve hızı hafızaya dönüştürenin de tarihi tecrübeyi temellükten ibaret olan “temmessül” olduğu vurgusu Gökalp tarafından ara ara dile getirilmiştir (Gökalp, 1980, s32-37).

Manevi vatanın müessis nizamı olan uhuvvetin esası ve usulünün müstakil bir devlet kuracağına ilişkin hiçbir şüphesi olmayan Gökalp, istiklalin müstakbeldeki muhafızının da hafızanın hasılatı olan tarih olduğunu yazılarıyla somutlaştırmıştır. Gökalp, esas ve usulün olağanüstü dönemlerde hissiyat-ı milliyeye inkılap ederek ma'seri vicdanı ayaklandıracağını bu durumun da efkâr-ı umumiyeyi uyandıracığını ifade etmiştir. Efkar-ı umumiyenin bir tercümesi olan mefkûrenin de Durkheim'den iktibasla “istikbalde vücuda gelecek bir hedef değil mazide yaşanmış bir şe'niyettir”, izahıyla keşf-i kadimden vaz-ı cedide kapı aradığını bu durumun da yeni bir medeniyeti, yeni bir milleti diriltmeye kadir olduğunu ileri sürecektir (Gökalp, 2016, 87-88). Tarih, bu iddiayı doğrulayacak ve Türkçülüğün Esasları isimli eserinde “Milli Mücahedenin” zaferini, uhuvvetin usaresi olan mefkûrenin mücesssem hali milletleşmenin bir neticesi olduğunu mukayeseli bir içerikle dile getirecektir.

Gerçekten de bugün milletler cemiyeti Almanya'yı bir sömürge halinde Fransa'ya sunsa acaba Fransızlar bu hediye kabule cesaret edebilirler mi? Macaristan'ı Romanya'nın, Bulgaristan'ı Yunanlıların mandası altına koymak istersek, bu iki devlet şu mandaları kabule yanaşabilir mi? Şüphesiz hayır! Çünkü mandası altına girecek ülkeler kolay egemen olmak ister. Hâlbuki milli vicdanı uyarılmış bir ülkeye kocaman ordular gönderilse bile orada en küçük bir nüfuz kazanmak mümkün değildir. İngilizlerin Trakya ile İzmir'i Yunanlıların, Adana ve çevresini Fransızların, Antalya'yı da İtalyanların mandası altına vermesi, İstanbul'u kendi eline geçirmek içindi. Bütün bu devletlerin Anadolu milli vicdanının uyandığını, Yunan ordularının milli ayaklanma karşısında buz gibi eridiğini görünce, bu ham sevdalardan vazgeçmeye başladılar. Amerika'nın ne Ermenistan'da ne Türkiye'de manda kabulüne yanaşmaması da buralardaki milli vicdanın şiddetini görmesinden dolayıdır. Hâlbuki İngilizlerle Fransızlar Arabistan'ı aralarında bölüşmekte hiçbir sakınca görmediler. Çünkü bütün aşiretlerin klan hayatı yaşayan şehirleri henüz toplum devresine gelmemiş olan Arabistan'da milli vicdanın henüz uyanmamış olduğunu biliyorlardı (Gökalp, 2022, s. 27)

Ziya Gökalp'te Müsavat Kavramı

Müsavat kelimesi “ölçü ve değer bakımından eşit olma, iki şey arasındaki eşitlik” (Kutluer, 2006, s. 76-79) manalarını ihtiva eden daha geniş bir ölçekte ise siyasi, içtimai iktisadi ve benzeri alanlarda belli ilkeler çerçevesinde denklige ve dengeye vurgu yapan bir içeriğe sahiptir. Mezkûr muhteviyat, farklı kültür ve medeniyet havzalarına göre farklılık göstermektedir. Örneğin İslam dünyasında mesuliyet ve mükellefiyetle doğru orantılı bir dengeyi vurgulayan “müsavat” kelimesi, Ortaçağ Avrupa'sında eşitler arasında denklige gönderme yapan katı bir hiyerarşik örgütlenmeyi meşrulaştıran kavramsal bir çerçeveye sahiptir. Gökalp'in “kelimeler içtimai müesseselerdir” (Gökalp, 2022, s. 48) tespitinin bir temsilini müsavat mefhumuna yüklenen bu manalarda müşahade etmek mümkündür. Kavramın çeşitli kültür ve medeniyetlerdeki içeriklerinin uyumsuzluğu, bunların nazari ve ameli müktesebatlarının farklılıklarından ileri gelmektedir.

İslam dininin nazari boyutuna tekabül eden “İslam düşüncesinde” ve ameli kısmını teşkil eden “İslam tarihinde” bahse konu farklılıkların izlerine ilişkin onlarca örnek mevcuttur. İslam düşüncesinin ana aksamlarından olan irfani, kelami, fıkhi ve felsefi geleneklerin kendi aralarında hatta kendi içlerindeki mezheplerleşmeler “müsavat” anlayışının içeriğine de yansımıştır. Anlayışın davranışa dönüştüğü “İslam tarihinde” müsavatın uygulanışı her dönemde farklılaşmıştır. Emevi döneminde cebriyenin etkisiyle cahiliye dönemi nesebi asabiyeti uyanmış, Abbasiler ile birlikte (ehl-i hadis, ehl-i rey ve mu'tezilenin belli aralıklarla etkin olduğu devrelerde) nesebi asabiyet yerine sebeb-i asabiyet ön plana çıkarılmıştır (Gökalp, 1981b, s. 135-138).

İslam dininde “üstünlüğün sadece takvada olduğu” vurgusunun özellikle irfani gelenekte bir ilke olarak benimsenip davranışa dönüştürülmesiyle İslam tarihinin toplumsal seyri de değişmiştir. Mezkûr geleneğin merkezi bir rol oynadığı Osmanlı Devleti’nde müsavat anlayışı kamusal bir tavra dönüşmüş, sadece Osmanlı toplumsal barışının (Pax-Ottoman) değil aynı zamanda siyasi, idari ve askeri politikaların maliyetini de azaltmıştır. Bu anlayış, çok çeşitli din diyanet mezhep ve meşrep mensuplarını belli bir siyasi ve içtimai kürenin tabi’leri olarak “nefsinde” “neslinde”, “dininde” ve “işinde” eşit kabul etmiştir. Zaruriyyat olarak nitelendirilen ve yaşamın idamesi için olmazsa olmaz olarak görülen bu hususiyetlerdeki eşitlik siyasi, iktisadi, askeri vb alanlarda bir “artığa” hatta “estetige” dönüşmesiyle yerini mükellefiyet ve mesuliyet oranında dengeye vurgu yapan “adalete” bırakmıştır. Gökalp, Osmanlıların kuruldukları yer itibariyle ve fetihlerle genişleyen ülkeleri daha verimli idare etmek, dolayısıyla çeşitlenen toplumsal yapıyı daha kolay yönetme kaygısıyla adalet merkezli bir müsavat anlayışını ön plana çıkarttıklarını bu durumun da dahice planlanmış bir politika olduğunu ifade etmiştir (Gökalp, 1981b, s. 135-138).

“Osmanlılar, Türkistan’dan, Türklerin anayurdundan pek uzak düşmüşlerdi. Zaman ve mekânlarından ziyade, haiz oldukları dehâ-yı husûsi onları başka bir gayeye, başka bir hedefe sevk etti. Bu gaye, kan-kardeşi olmayan müteaddit akvâmı cân-kardeşi yaparak garîzî ve vilâdî enmûzecler fevkinde terbiyevî ve tekâmülî bir “enmûzec-i millî” ibdâ’ etmekten ibaretti. Vâkî bu enmûzec-i muhayyel, bütün gaye-i kemâller gibi, yalnız bir vücûd-i zihniye mâlikti, vücûd-i hâricîsi yoktu. Fakat bütün mevcûd-i zihniyeler, bütün kemâl-i mutasavverler gibi bu mefhumun da hariçte mâsadakları tahakkuk edecekti.” (Gökalp, 1976, s. 55).

Adalet ile kayıtlanan müsavat anlayışındaki tarihi tecrübe veya Gökalp’in tasviriyle hariçteki masadıkları dikkate alındığında “denklik” ve “denge” ilkeleri ön plana çıkarılmıştır. Denklik, yaşam hakkının muhafazası için fertlerin eşitliğine, denge ise hak sahiplerinin mesuliyet ve mükellefiyetleriyle doğru orantılı hukuklarının muhafazasına vurgu yapmıştır. Osmanlıların zaman, mekân ve insan unsuru noktasında daha uzun bir ömre, daha büyük sınırlara ve daha kalabalık bir nüfusa ev sahipliği yapmasının sebeplerinden biri hiç şüphesiz mezkûr müsavat anlayışının uygulamasına göstermiş oldukları ihtimamdır. Gökalp, konuya ilişkin yapmış olduğu tespitite de bu öneme vurgu yapmış, Osmanoğulları ile Cengizhan’ın mirasını mukayese ederek Osmanlıların muvaffakiyeti doğuştan getirilen hususiyetlerden (kan kardeşliği) ziyade sonradan kazanılmış hassasiyetler üzerine kurulduğunu (can kardeşliği) söylemiştir. Gökalp devamla, uygulamanın hem nazari hem de ameli boyutunun aynı sınıf mensuplarınca gerçekleştirilmesini bahse konu muvaffakiyetin sebebi olarak görmüş, duruma ilişkin tespitini şu içerikle dile getirmiştir. “Vaktiyle hürriyet, müsavat ve uhuvvet, adalet fikirlerinin matla’ları medreselerdi.” (Gökalp, 1976, s. 80).

Osmanlı Devleti’nin bu tecrübesi, XIX. yüzyılda ihtilal Fransa’sının iddialarınca test edilmiştir. İhtilal Fransa’sı, Ortaçağ Avrupa’sının eşitler arasındaki şekli eşitliğin (Yunani bir gelenek) yarattığı toplumsal fay hatlarını ortadan kaldırmak için pragmatist bir payanda üzerine yükselen güçsüzlere pozitif bir ayrıcalık tanıyan maddi eşitliği bayraklaştırmıştır. Böyle bir teklif, sadece feodal ve aristokratik bağlar üzerine kurulu Avrupa siyasi geleneğini tenkil etmemiş aynı zamanda denklik ve denge ilkelerine dayalı Osmanlı tipi müsavat anlayışını da tehdit etmiştir. Bu tehdidin somut temsilleri belirtilen yüzyılda ortaya çıkan isyanlardır. Osmanlı Devleti, isyanlar karşısında öncelikle askeri politikalara ağırlık vermiş ancak bu teşebbüsler çözüme değil çözülmeye kapı aralamıştır.

Osmanlı Devlet adamları yaşanan çıkmaza çare olmak üzere 1839 yılında Tanzimat Fermanı’nı (Gülhane Hatt-ı Hümayun) ilan ettirmişlerdir. Ferman her ne kadar dönem sorunlarına cevap vermek üzere söylem itibariyle “modern” bir metin olarak algılsa da muhteva olarak Osmanlı siyasi geleneğinin beslendiği makasid-ı şerianın ilkelerini yeniden hatırlatan bir içeriğe sahiptir. İçerik ve söylem üzerinden çözülmeye sebep ayrımları ortadan kaldırıp siyasi ve sosyal bir aidiyet üzerinden eşitliğe dayalı Osmanlılık bilinci yaratmak amaçlanmıştı (Gökalp, 1977b, s. 100). Osmanlı tipi müsavat anlayışının “denklik” ilkesini esas alan ancak “denge” esasını göz ardı eden ferman, bu indirgemeci içeriğiyle ne Müslümanları ne de modern söylemiyle kavmi kaygılarla hareket eden Gayrimüslimleri memnun etmiştir (Gökalp, 1977b, s. 108). Fermanın alınan cesaretle köklü değişimler gerçekleştirilmiş ancak Osmanlılık bilinci, tasavvurdan öteye gitmemiştir.

Ziya Gökalp, denklik esasına dayalı “Osmanlılık” hedefinin yakalanamamasını, zamanın ruhuyla doğru orantılı bir düşünce ve davranış geliştirilmemesinde görmüştür. Hatta hedeften ziyade toplumsal hafızanın haysiyetini teşkil eden hatıraların da heder olacağını belirtmiştir. “Binaenaleyh, bir aşirette ümmet enmüzecine ait örf görülmediği gibi bir kavimde de millet enmüzecine ait örf görülemez. Bununla beraber, birtakım tahrikçiler, kavim devrinde aşiret örfünü, ümmet devrinde kavim örfünü, millet devrinde ise ümmet örfünü yeniden diriltmeye ve uyandırmaya çalışırlar. Bu tahrikçilerin husule getirecekleri efkârın, köksüz ve temelsiz olmaklar beraber muvakkat bir zaman için zihinleri teşviş, ruhları tahdiş edebilir.” (Gökalp, 1981b, s. 137)

Toplumsal imtizacın istinad ayağını oluşturan hafızanın dolayısıyla hatıraların, zamanın ruhundan beslenemeyen

tahrikçilerce iğdiş edilmesi, birlikte yaşamın ihtiyacı olan itiyatların inkarına neden olacağı belirtilmiştir. Tanzimat döneminde alafranga kültürünün ihdası mezkûr inkârın bir tezahürü olarak görülmüştür. Gökalp, asırların hasılatından ibaret itiyatların inkârı, siyasi bir inkılabın umdelerini teşkil eden “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” ile değil içtimai inkılabın telkin ettiği “yeni hayatın” tatbikiyle mümkün olacağını belirtmiştir. İhtilal Fransa’sının telkin ettiği jakoben tavidan esintiler taşıyan bu teklifini Gökalp, I. Dünya Savaşı’nın sonunda gözden geçirecek ve bu savaşta Türk milletinin metanetinin ihya ettiği “hissiyat-i milliyeyi” toplumun temeli olarak telkin edecektir.

Gökalp, bu metanet sayesinde, Tanzimat’ın “teşviş” ve “tahdiş” ettiği zihinlerin tamir edildiğini belirtmiş, sürecin tesanüt ve teavün ile aşıldığını ifade etmiştir (Gökalp, 1977a, s. 58-59). Zaferin statü, cinsiyet, mezhep ve meşrep ayrımlarını bir kenara koyanlar tarafından gerçekleştirildiğini ve yeni devletin de bu çabanın bir tezahürü olduğunu belirten Gökalp, cumhuriyetin temelini de müsavat anlayışının politik sembolü olan “halkçılık”da görmüş, yazılarıyla bu durumu bir teklife dönüştürmüştür.

Osmanlı döneminde toplumsal imtizacın istinat ayağı olan müsavat anlayışı, verili bir hal iken Cumhuriyet ile birlikte kazanılmış bir hak haline gelmiştir. Fransız İhtilalinin de intişarında merkezi rol oynayan “eşitlik” kavramı, uğruna can verilmiş bir ideal değil Robiespierre ve ihtilal kahramanları tarafından kalabalıkları konsolide etmek maksadıyla sihirli bir değnek olarak görülmüştür. Hatta bu anlayışın ihtilal kazanımları arasında olup olmaması bile tartışılmıştır. Ancak aynı kavram Cumhuriyet Türkiyesi’ni kuranların motivasyon kaynağıdır. Zımnı olarak İstanbul’a karşı mücadelenin, diğer taraftan milletin geleceğini müstemleke seviyesine indirmeye çalışan işgalcilere karşı verilen mücahedenin sebebi müsavattır. Bir diğer ifade ile mücahedenin ve mücahedenin gayesi hem dahilde hem de hariçte Türk Milleti’nin eşit haklara sahip olmasıdır. Bu yönüyle müsavat dahilde ve hariçte kazanılmış bir haktır. Kazanılmış hakkın hukukunu muhafaza etmek için de bu kazanımın kazanımı teşkil eden müdafaa-i hukuk cemiyetleri siyasi bir partiye dönüştürülmüştür (Gökalp, 1977b, s. 9-12). Hatta parti isminde müsavat anlayışının siyasi ve içtimai karşılığı olan “Halk” kelimesi tercih edilmiştir. Böyle bir tercih de on yıllık tecrübenin taraflarını ve taraftarlarını taltiften ileri gelmiştir.

Gökalp, Türk milletinin mücadelesinin bir kazanımı olan müsavat anlayışının muhafazasını da siyasi aklın kamusallaşmasını ifade eden demokraside dolayısıyla demokrasinin değirmeni olan halkçılıkta görmüştür. “Halkçılık esareti, feodalizmi, emperyalizmi, şovenizmi, taassubu hülasa hürriyet ve müsavata aykırı ne kadar müesseseler varsa hepsini ortadan kaldırmağa çalışan bir mefkûredir (Gökalp, 1974, s. 22). Ancak Gökalp’in müsavatçılığı, komünizme, bolşevizme, sosyalizme ve kolektivizme sapılmadan Milli Mücadelenin metanetini resmeden milliyetçi ve milletçi bir ruh ve inançla, içtimai sınıfları, kastları eşit sayan, emperyalizmi reddeden, kadınlığa en büyük değeri veren sun’i müsavatsızlıkların kaldırılmasını ve fertlerin içtimai adalete kavuşturulmasını kuvvetle tahlil ve müdafaa eden bir içeriğe sahip olmuştur (Gökalp, 1974, s. 29)

Ziya Gökalp’te Hürriyet Kavramı

Hürriyet kelimesinin kökenine ilişkin farklı iddialar mevcuttur. İbranice, Aramice ve Süryaniceye atfedilen kelimenin “köle olmayan, şerefli ve soylu” anlamlarını ihtiva ettiği belirtilmektedir (Çağrı, 1998, s. 502-505). Mana itibariyle hürriyetin “efendi veya velayete” muhalefeti, kavram düzeyinde kelimenin mahiyetini mimleyen ilkenin “akıl” olduğunu göstermektedir. Hürriyet kelimesini kayıtlandıran bütün itibari tanımlamalarda bu ilkenin varlığına şahit olunmaktadır. Ferdi hürriyet, ahlaki hürriyet, siyasi hürriyet, içtimai hürriyet vb. kayıtlarda hür olmanın zaruri şartı aklın kullanımınıdır. İslam düşünce atlasının kıstaslarını tayin eden İbn Sina ve Farabi başta olmak üzere müteahhirinin eserlerinde de konuya ilişkin tespit ve temsilleri görmek mümkündür.

Kavramın akılla ilgili izdüşümlerine batı düşünce serüveninde de rastlanmaktadır. Mezkûr izdüşümün en belirgin izlerinden biri İ. Kant tarafından ihtilalden beş yıl önce (1784) kaleme alınan “aydınlanma nedir” makalesinde görülmektedir. Kant, aydınlanmayı; insanın “kendi suçuyla düştüğü ergin olmayışından çıkmasıdır. Ergin olmayış, kişinin kendi aklını başkasının kılavuzluğu olmaksızın kullanamamasıdır” (Kant, 2021, s. 27) ifadeleriyle tanımlamıştır. Akli merkeze alıp ergin olmayış halini bir kayıt olarak kullanan Kant, süreç ve ilerleme odaklı bir değerlendirme biçimiyle geçmişin zafiyetini aklını kullan(a)mamaktan kaynaklandığını diğer taraftan geleceğin zaferini de “bilmeye cesaret et” sloganında saklı olduğunu iddia etmiştir. “Yani kişinin aklını her konuda kullanma özgürlüğü. Sorgula!”

Sorgula veya bilmeye cesaret et, telkin ve teşviki Avrupa’da Fransız İhtilalinin yarattığı ortamdan da cesaret alarak başta dini ve siyasi olmak üzere kadim dünyanın bütün erklerini ve egemen söylemlerini doğruluk testine tabi tutmuştur. Sürecin sebep olduğu ideolojik kamplaşmalar isyan hareketlerine kapı aralamış ve sorunların çözümü için burjuvazinin yönlendirmesiyle birçok düzenleme yapılmıştır. Ancak alınan önlemlere rağmen kamplaşmaların yarattığı kışkırtmalar, XIX. yüzyılda insanlık tarihinin kaderini belirleyen olaylara sebep olmuştur.

Rüşünü ispat edip aklını kullanan dolayısıyla hürriyetini ilan ettiğini iddia eden Avrupalıların başlattığı kaos ortamı, Osmanlı Devleti’ni de tehdit etmiştir. Tehdidin tenkili ve teskini için çeşitli alanlarda yapılan düzenlemelerin

kamusallaştırılmasına yönelik “uhuvvet” ve “müsavat” kavramlarına dayalı kurumsal bir dil kullanılmış ve her iki kavrama ilişkin değer yapıları ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çabaların kalibresini ise “hürriyet” kavramı tayin etmiştir. Kavramın katalizörünü de vesayete ve verasete vabeste skolastik bir kabullenişe başkaldıran “aydınlanma aklının” telkin ettiği laik dünya görüşü oluşturmuştur (Gökalp, 1977b, s. 31). Bu görüşün güvencesini de hiç şüphesiz aydınlanma aklının ürünü olan beşeri hukuk sağlamıştır.

Tanzimat Fermanı, içerikten ziyade modern biçimiyle bu aklın Osmanlı dünyasındaki milat noktasını teşkil etmiş, akabinde fermanın cesaretle gerçekleştirilen düzenlemeler ve ilan edilen İslahat Fermanı, toplumsal imtizaca değil gayrimüslim cemaatlerin imtiyazına ortam hazırlamıştır (Gökalp, 1977b, s. 99-107). Bu bağlamdan hareketle başta Ermeni, Rum ve Yahudi cemaatleri, dini hukuka dayalı vesayet sistemi yerine aydınlanma aklını aklayan laik/cismani meclisler oluşturmuşlardır. Devleti kurtarmak kaygısına matuf rical-i tanzimat tarafından verilen bu lütuflar, Osmanlının selametine değil felaketine neden olacaktır. Gökalp bu durumun nedenini tarihi tecrübenin tedvininden ibaret olan medeni hakların ötelenip mezkûr aklın amacını mimleyen siyasi hukukun öncelenmesinde görmüştür.

“Mesela Fransa; Cezayir’de, hangi Cezayirli Fransa medeniyetini kabul ederse, Fransa hukuk-ı siyasi ve medeniyesine mazhar olacak, (buna uymuş) olmayanlar olmayacak diyor. Yahudiler kabul ediyor; Fransızlar gibi bütün kanuni haklardan istifade ediyor. Fakat İslamlar bunlardan istifade etmeden kalıyor. Biz ise onlara Osmanlı hukuk-ı medeniyesini kabul ettirmeden, hukuk-ı siyasiye veriyoruz.” (Gökalp, 1977b, s. 107).

Ziya Gökalp, aydınlanma aklını aklayan dolayısıyla burjuvazi iktidarının teminatı olan siyasi özgürlüğün yıkıcı etkisini kırmak için ortak akla, ortak hukuka ve ortak dile dayanan siyasi bir hürriyet anlayışı teklif etmiştir (Gökalp, 1977b; 105-106). Ortak akıl mezuniyete yani mesleki ahlaka, ortak hukuk mevzuata yani medeni ahlaka ve ortak dil ise milliyete yani vatani ahlaka vurgu yapacak ve neticede belli bir zümrenin hakîmiyetine değil milletin egemenliğine dayalı siyasal bir sistemin kurulacağını ifade etmiştir (Gökalp, 1977a, s. 54-66).

Ziya Gökalp, ferdin özgürlüğünden ziyade müşterek değerlerin idare biçimi olan milletin bağımsızlığını daha fazla ön plana çıkarmış, bu tercihten hareketle hürriyeti; uzvi ruh ve içtimai vicdan şeklinde organik ve mefkûrevi sıfatlarla kayıtladığıdır (Gökalp 1977a; 13). Gökalp’in bu tercihi keyfi değil yaşadığı toplumun ve döneminin zaruri bir sonucu olmuştur. Asırlardır cemaat bilinci içerisinde hayat sürmüş ve bu bilinci yaralayıp ortadan kaldıran liberal davranış tiplerinden mahrum kalmış bir toplumda uzvi ruhun yani organik bir hürriyetin varlığına ilişkin emarelerin saydamlığının farkında olan Gökalp, bu hürriyet biçimini içtimai vicdandan pay vererek ön plana çıkarmıştır. İçtimai vicdan içinde ferdi özgürlüğe deruni hayat başlığı altında yer açmış, dini, ahlaki ve bedii hayatlar üzerinden mezkûr hürriyet anlayışını somutlaştırmaya çalışmıştır (Gökalp, 1977a; 52-54). Gökalp’in göz ardı ettiği hürriyet anlayışı, kendi toplumunun deneyiminden uzak olan Fransız İhtilalî’nin şekli özgürlüğünü Sanayi İnkılabının kuvvetine kulvar yapan burjuvazinin liberal ahlakı ve hukuku olmuştur. Gökalp, liberal çizginin aksi istikametinde yer alan sosyalizmin kolektif özgürlüğüne karşı da pek iyimser bakmamıştır. Her iki özgürlük biçiminin içtimai vicdan ve kıymetlerden değil belli zümre ve kamplaşmaların kavgasından neş’et etmesi nedeniyle kuvvete istinad ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla kuvvete dayalı özgürlük anlayışları kendilerinden olanlara karşı hoşgörülü kendinden olmayanlara karşı da sömürgeci bir tutum sergilemişlerdir.

Sonuç

Tarihte belli gelişmeler vardır ki bunlar, tarihi tecrübenin tedrici değişimini ve dönüşümünü hızlandırmışlardır. İhtilal ve inkılap eylemleri altında değerlendirilen bu gelişmelerin etkisi, iletişim ve ulaşım araçlarının verimliliği ile doğru orantılı olmuştur. XIX. yüzyıl öncesinde meydana gelen mezkûr gelişmeler, iletişim ve ulaşım araçlarının yetersizliği nedeniyle ya çok dar alanda etkili olmuşlar ya da onlarca yıl sonra etki sahalarını genişletmişlerdir. Aynı zafiyetlerden XIX. asırda söz etmek mümkün değildir. Bu yüzyılda sanayi inkılabı uzakları yakın kılarak hızı, ihtilaller de bu hızdan elde edilen hazzı kolaylaştırmıştır.

Hız ve haz, geleneksel dünyanın sınırlarını tayin eden skolastizmi kilise duvarlarına hapsederek insanı, sükûnet telkin eden inancın elinden alıp kalabalıkların kargaşasına teslim etmiştir. Bu geçiş dönemi üretim hızını ve tüketim hazzını tehdit ettiği için “inkılap ve ihtilal sahipleri-(burjuvazi)”, sığınakları paramparça edilmiş ferdin “huzur” arayışına çözüm noktasında belli kavramları ve bu kavramların kamusal hafızası olan kuramları gündeme getirmişlerdir. Bunlar “uhuvvet”, “müsavat” ve “hürriyettir”. Her üç kavramın kuramlarını ise “milliyetçilik”, “halkçılık” ve son olarak “cumhuriyetçilik” teşkil etmiştir. Kavram ve kuramdan beklenen ise hızın ve hazzın istikrarı için huzurun tesisidir. Huzurun asgari şartı, uhuvvet/milliyetçilik, gerek şartı, müsavat/halkçılık ve yeter şartı ise hürriyet/cumhuriyetçilik olmuştur.

Uhuvvetin temelini dil, müsavatın esasını hukuk, hürriyetin usaresini de akıl teşkil etmiştir. Aynı dili konuşanların kardeş, aynı hukuk kurallarına tabi olanların eşit ve aynı akıl süzgecinden geçenlerin de hür olacağı telkin edilmiş ve bu bağlamın

siyasal sonucunu, ulus-devletler teşkil ederken ekonomik çıktısını ise uluslararası şirketler oluşturmuştur. İhtilal ve inkılap sahipleri meşruiyetlerini uhuvvet ve müsavat sloganlarının çizdiği sınırlardan, güçlerini ise mezkûr sınırları saydamlaştıran hürriyetin hususiyetinden devşirmişlerdir.

Avrupa ile aynı tarihi tecrübeyi tatmamasına rağmen bahse konu kavramlar, kuramlar ve bu bağlamda oluşturulan kurumlar Tanzimat Fermanı ve bu metinden cesaret alan düzenlemeler ile gündeme getirilmiştir. Her üç kavramın birinci kuramsal ayağını “Osmanlıcılık”, akabinde “İslamcılık” ve son olarak “Batıcılık” teşkil etmiştir. Kurumlarını ise eksikleriyle beraber Osmanlı bürokratik devriminin her alanında görmek mümkündür. Rical-i Tanzimat’ın süreci kamusallaştırmak amacına matuf bu tür iktibasları, I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde de sürdürülmüş ancak bu tablo selamete değil felakete kapı aralamıştır.

Yukarıdaki paragrafta ifade edildiği üzere hem Tanzimat dönemi gelişmeleri hem de konjonktürün zaruri bir sonucu olan I. Meşrutiyet ne ihtilalin yarattığı ifsada ne de inkılabın teşvik ettiği ifrata birer yanıt olarak ilan ve ihdas edilmişlerdir. Vak’a ile mutabık olmayan bu teşebbüslerde Tanzimat dönemi gelişmeleri, “güç (Avrupa büyüğü), gelenek (tarih/tecrübe) ve gerçeklik (toplumsal teamüller)” arasındaki ilişkiyi göz ardı edip sadece güç üzerinden bir düzen kurmaya çalışırken I. Meşrutiyet ise “güçü ve geleneği” dikkate alıp gerçekliğin üstünü örtmüştür.

İhtilal ve inkılap gibi tecrübelerden mahrum bir diğer deneyim de II. Meşrutiyettir. 1908 temmuzunda gerçekleşen bu hadise, meşrutiyetin ilanı değil otuz yıl önce askıya alınan rejimin ihyasıdır. Askeri bir müdahale ile mukayyed bu hareket ihtilal havasında gerçekleşse de özellikle Avrupa’da olduğu üzere iktisadi bir inkılaptan tamamıyla yoksundur. Bu sürecin mütereddid müşterilerinden biri de II. Meşruiyetin meşhurlarından olan Ziya Gökalp’tir. Gökalp, inkılaptan yoksun iptidai ihtilal sahiplerinin kavramlara yükledikleri anlamların, nazari bağlamda tartışılmasına meşrutiyet öncesinde, ameli noktadaki kavgalara ise meşrutiyetin akabinde şahit olmuştur. Özellikle “uhuvvet, müsavat ve hürriyet” kavramlarının kurumsal karşılığı olan Meşrutî rejimin ihyasına rağmen Ermeni, Rum ve Bulgarların rejimi sadece kendi etnik aidiyetlerinin siyasi birer imtiyazı olarak kullanmaya çalışmaları ve medeni hukukun muhibleri değil muhalifleri olmaları Gökalp’in fikirlerini güncellemesini hızlandırmıştır.

Gökalp, böyle bir gündemde “güç, gelenek ve gerçeklik” arasındaki ilişkiyi orantılı bir şekilde kullanarak hem mensubu olduğu cemiyete hem de hayatını adadığı devletine bir çıkış yolu aramıştır. Bu bağlamda 1913 tarihinde “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” başlığıyla kaleme aldığı metninde Türkleşmekle geleneğe, İslamlaşmakla gerçekliğe ve muasırlaşmakla güce atıf yapmıştır. Haddizatında “gelenek” dil ile aktarılırken “gerçeklik” din ile korunmuş ve “güç” zamanın ruhuna uygun aklın etkinliğiyle elde edilmiştir. Dolayısıyla uhuvveti Türkleşmek, müsavatı İslamlaşmak ve son olarak hürriyeti de muasırlaşmak karşılığında kullanmak pek de iddialı bir tespit olmayacaktır.

Gökalp, Fransız İhtilali’nin bayraklaştırdığı kavramları çeşitli yazılarında bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak kuramsal karşılıkları üzerinden değerlendirmiş ve bunları nazari kürenin kalıplaşmış kenarlarına hapsedmekten ziyade her üç teklifini eylem halinin devamlılığına atıf yapan bir içerikle kullanmıştır. Bunun içinde “mek-mak” master ekini tercih etmiştir. İhtilal kavramlarını eylemin sürekliliğiyle sarmalayarak sloganlaştırmaktan uzaklaştıran Gökalp, sürecin iktisadi bir inkılaptan mahrumiyetini de içtimai vicdanın isyanı (Balkan, I. Dünya ve Milli Mücadele/Mücadele Savaşlarındaki Türk Milletinin metaneti) ile gidermiştir.

Kaynakça

- Alexis de Tocqueville, *Eski Rejim ve Devrim*, (Turhan Ilgaz, Çev.) Kesit Yayıncılık.
- Arai, A. (2016), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, (Tansel Demirel, Çev.) İletişim Yayınları.
- Burke, E. (2019), *Fransa Devrimi Üzerine Düşünceler 1790*, (A. Özcan, Çev.) Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- Çağrı, M. (1998), "Hürriyet", *DİA*. C.XVIII. TDV.Yayınları. s.502-505.
- Çağrı, M. (2021), "Kardeşlik", *DİA*. C.XXIV, TDV.Yayınları, s. 486.
- Çelen, M. K. (2021), "Yeni Hayattan Milli Hayata İntihardan Terkibe Ziya Gökalp", *Türk Dünyası İncelemeler Dergisi*. 16/2. s.226-235;
- Darnton, R. (2020), *Fransız Devrimi'nde Devrimci Olan Neydi*, (Utku Özmakas, Çev.) Zoom Kitap.
- Dickens, C. (1971), *İki Şehrin Hikayesi*, (Gönül Suveren, Çev.) Altın Kitaplar Yayınevi.
- Duverger, M. (1964), *Les Constitutions de la France*, PUF, Paris, s. 39.
- Ebinç, S. (2024), "Ziya Gökalp'in Ölümünün Yüzüncü Yılında Sönmeyen Işığı: Milliyetçilik", *Türkiye Günlüğü*, s. 159, s. 134-151.
- Gazzali (2006), *Mustasfâ (İslam Hukukunun Kaynakları)*, (H.Yunus Apaydın, Haz.) Klasik Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976) *Makaleler I (Diyarbakir-Peyman-Volkan Gazetelerindeki Makaleler)*. (Şevket Beysanoğlu, Haz.) Milli Eğitim Basımevi.
- Gökalp, Z. (1981a), *Makaleler II*, (Süleyman Hayri Bolay, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1977a), *Makaleler IV*, (F.R. Tuncor, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1981b), *Makaleler V*, (Rıza Kardaş, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1980), *Makaleler IX*, (Şevket Beysanoğlu, Haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1974), *Yeni Türkiye'nin Hedefleri (Hikmet Tanyu'nun Bir incelemeyle)*, Baha Matbaası.
- Gökalp, Z. (2006), *Felsefe Dersleri*, (A. Utku- E. Erbay, Haz.) Çizgi Kitabevi, İstanbul 2006,
- Gökalp, Z. (1977b), *Malta Konferansları*, (M. Fahrettin Kırzioğlu, Haz.) Gündüz Matbaası.
- Gökalp, Z. (2019), "Yeni Hayat ve Yeni Kıymetler", *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları*, (Ali Duymaz, Haz.), Ötüken Yayınları, s. 68-75.
- Gökalp, Z. (1989), *Türk Ahlakı* (Yalçın Toker, , Haz.), Toker Yayınları.
- Gökalp, Z. (2014), *Türk Töresi*, Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2016), *Çınaraltı Yazıları*, (Salim Çonoğlu, Haz.), Ötüken Neşriyat.
- Gökalp Z. (2022), *Türkçülüğün Esasları*, (Salim Çonoğlu, Haz.), Ötüken Neşriyat.
- Gürcan, E. C. (2011), "1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 13/3. 185-202.
- Heyd, U. (1980), *Ziya Gökalp (Türk Milliyetçiliğinin Temelleri)*. (Cemil Meriç, Terc.) Sebil Yayınları.
- Horn, J. (2016), *The Industrial Revolution (History, Document and Key Questions)*. ABC-CLIO, Denver, Colorado.
- Humphries, J. (2010), *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. Cambridge University.
- Kadri, H. K. (2004). *10 Temmuz İnkılabı*. Pınar Yayınları.
- Kadri, H. K. (2018). *Ziya Gökalp'in Tenkidi*. (İsmail Kara, Haz.) Ötüken Neşriyat.
- Kant, İ. (2021). *Aydınlanma Nedir*. (M.B. Albayrak, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Kutluer, i. (2006). "Müsavat", *DİA*. TDV. Yayınları. s.76-79.

- Marx K.- Engels, F. (2003). *Komünist Parti Manifestosu*. Eriş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2021). *Yeni Osmanlıların Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2011), “Fransız Devriminin Osmanlı İmparatorluğu Üzerindeki Etkisi”, *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi*, (Kemal Berkarda, Çev.). 1/3. s.
- Parla, T. (2018). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, Metis Yayınları.
- Polanyi, K.(2020), *Büyük Dönüşüm (Çağımızın siyasal ve Ekonomik Kökenleri)*. (Ayşe Buğra, Çev.), İletişim Yayınları.
- Rorty, R. (2022). *Felsefe ve Doğanın Aynası*. (Ferda Günsoy, Çev.). Dergâh Yayınları.
- S. Halim Paşa (?). *Buhranlarımız*. (Ertuğrul Düzdağ, Haz.), Tercüman Yayınları.
- Tannenbaum, Donald G. (2017). *Siyasi Düşünce Tarihi (Filozoflar ve Fikirleri)*. (Ö. Orhan, Çev.) BB101 Yayınları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.